

Әлқожаева Н.С.¹, Әлқожаева А.С.², Ертисова С.Б.³

¹доцент, e-mail: nursulu.algozhayeva@kaznu.kz

²оқытушы

³оқытушы, e-mail: saltalek@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақала адамдардың жоғары даму деңгейін көрсететін, толық жетілу, яғни рухани құндылықтарға арналған. Руханилық табиғаты жағынан құрылым емес, ол еріктілік және жауапкершілік деп тұжырым жасалған. Сондықтан да авторлар, тек материалдық қажеттіліктермен шектелген адамдарды рухани құндылықтар алып шығады деген ой түйеді.

Рухани құндылықтар күнделікті тұрмыстық жағдайдағы іс-әрекеттерден тыс, рухани әрекеттер жасауға ынталандырады деген пікірлерге тоқталған. Сонымен қатар, жеке еркіндікті сезіне отырып, жауапкершіліктің алғы шарты ретінде көрініс береді.

Рухани құндылықтар өркөкіректік, ашулану, жек көрушілік, көреалмаушылық, біреуге тәуелді болу сияқты қасиеттерден бас тарту дегенді білдіреді. Адамдар өзі қаламаған нәрсені басқа адамдарға да қаламауы және жасамауы да керек. Кішіпейіл, сүйіспеншілікті, жанашығыш, түсіністікпен қарайтын, жомарт, адал болу – мұның бәрі рухани құндылық. Руханилық күнделікті өмір сүру барысында көрініс табады, ол адамдарға бейбіт өмір, қуаныш сыйлайтындай өзіндік үйлесімділікпен жүзеге асырылуы тиіс. Авторлардың пікірінше, әркім өзінің мүмкіндігіне сай жақсылық жасауда, жақса ортада өмір сүру үшін оның соған деген мықты ерік-күші, сенімділігі болуы тиіс.

Түйін сөздер: құндылық, руханилық, рухани құндылық, жастар, қасиет, адам, мәдениет және т.б.

Algozhaeva N.C.¹, Algozhaeva A.C.², Epticova S.B.³

¹associate Professor, e-mail: nursulu.algozhayeva@kaznu.kz

²Lecturer

³Lecturer, e-mail: saltalek@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Formation of Spiritual-moral Values at Youth

The paper is dedicated to the spiritual values of a person that attest to his highest level of development, about personal maturity. Spirituality by its nature is not so much a structure, but a way of human existence, which includes responsibility and freedom. Therefore, the authors believe that these values help each person to escape from an environment of isolation limited only by material needs.

It is important to note that spiritual values motivate a person to commit certain actions, radically different from ordinary, down-to-earth. In addition, they act as a prerequisite for responsibility, granting personal freedom, infinity.

Spiritual values mean rejection of pride, greed, anger, hatred, envy and addictions. Anything that we do not like, in any case, we should not do with others. To be kind, helpful, compassionate, loving, caring, and understanding, honest – all spiritual values. Spirituality has much in common with how we lead our lives and those qualities that can give us peace, harmony and joy. According to the authors there should be a strong will and conviction to always do good things, have a good company, do everything well to the best of their abilities.

Key words: value, spirituality, spiritual value, youth, quality, a person, culture, etc.

Алгожаева Н.С.¹, Алгожаева А.С.², Ертисова С.Б.³

¹доцент, e-mail: nursulu.algozhayeva@kaznu.kz

²преподаватель

³преподаватель, e-mail: saltalek@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Формирование духовно-нравственных ценностей у молодежи

Духовные ценности личности, проявляющиеся в поведении человека, его поступках, свидетельствуют о высшем уровне развития, о личностной зрелости. Духовность по своей природе является не сколько структурой, а способом человеческого существования, включающего в себя ответственность и свободу. Поэтому авторы считают, что именно эти ценности помогают каждой личности вырваться из среды изолированности, ограниченной лишь материальными потребностями. Важно отметить, что духовные ценности мотивируют человека на совершение определенных поступков, кардинально отличающихся от обычных, приземленных. Помимо этого, они выступают некоей предпосылкой ответственности, даря личностную свободу, безграничность. Духовные ценности означают отказ от гордости, жадности, гнева, ненависти, зависти и зависимостей. Золотое правило духовности – не делай того другим, чтобы ты не хотел, чтобы сделали тебе. Быть добрыми, полезными, сострадательными, любящими, заботливыми, понимающими, честными – все это духовные ценности. Духовность имеет много общего с тем, как мы ведем нашу жизнь, и теми качествами, которые могут дать нам мир, гармонию и радость. По мнению авторов, в жизни должна быть сильная воля и убежденность всегда делать хорошие вещи, иметь позитивных друзей, делать все хорошо, по мере своих возможностей.

Ключевые слова: ценность, духовность, духовная ценность, молодежь, качество, человек, культура и др.

Кіріспе

Рухани құндылық мәселесі біздің ойымызша мәңгілік мәселе, өйткені ол кешегі мен бүгінгінің сабақтастығы. Бұл тұрғысында Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында айтып өтті. Ол «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тілімізбен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана. Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді» (2017), (Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. «Егемен Қазақстан», 12 сәуір) [1] деп ұлттық рухтың ұрпақ бойында қалыптасу керектігін және ол ғұламалардың мұралары негізінде жүзеге асатындығын, соның негізінде жаман әдеттерді жою керек екеніне мән берген.

Мақаланың мақсаты: қазіргі жастардың бойында рухани құндылықтардың қалыптасуын айқындау, ұсыныстар беру

Әдіснамасы мен әдістері: мақаланы жазу барысында философиялық, жалпы ғылыми және нақты ғылыми әдіснама деңгейлері қолданылды, рухани-мәдени тұғыр тұрғысынан сараланды

және тақырыпқа сай ғылыми әдебиеттерге талдау, салыстыру әдістері жүргізілді.

Адам – өз бойында адамзаттық, даналық болмысын жинақтаған тіршілік иесі. Ал тіршілік иесі – әлемдегі сан алуан халықтың, мемлекеттің, этникалық немесе әлеуметтік топтардың, адамдардың ортақ белгілері мен ұқсастықтарын біріктіретін жалпы адамзаттық құндылық түзетін пенде (Әбішев, 1999) [2]. Бұл ұғым ХХІ ғасырда ғана жер бетіндегі бүкіл адамзаттық тұтастық идеясына айналуы тиіс деп санайды ғалымдыр. Рухани жаңғыру мәселесін әркім өзінен бастауы тиіс, яғни ішкі дүниесін тазарту арқылы, өзегін қатайту, соның негізінде санасын өзгерту. Яғни, техника, технология дамуына саналы көзқарас негізінде жаңа ой-пікірін туындату арқылы жаңашыл ойлайтын жеке адамға айналу, бүгінгі күннің сұранысы. Демек рухани құндылықтардың өзін іріктеу, оның ретін дұрыс қоя білу маңызды болып отыр. Жастардың жан дүниесін адами құндылықтар арқылы адамгершілік пен руханилықты берік орнықтыру қажеттігі кезек күттірмейтін мәселе, өйткені өмір салты, рухани мұра, адамгершілік, адами қасиеттер – адам баласының тіршілік құндылығы.

Нәтижелер мен талдау

Құндылықтар туралы алғашқы түсініктер ерте кездегі антика заманында өмір сүрген

Сократтан бастау алды, оның «Игілік» ұғымын талдауы, оған ерекше мән беруі, құндылықты болмысқа жақындатқаны (Нұрмұратов, 2000) [3], дейді зерттеуші С.Е. Нұрмұратов. Сонымен қатар, ғалым «Платон үшін құндылық – өмір сүру. Аристотель үшін құндылық – адамның даналығы, яғни қандай да болмасын құнды нәрсені таба білуі. Софистер үшін құндылық – «Адамның өмірді бағалауы» (Нұрмұратов, 2000). Міне, өзіміз көріп отырғандай, өмір сүру, даналық, бағалы нәрсені таба білу, өмірдің өзі, осы тұрғыдан алып қарасақ, құндылық адамның өмірі, дана болу, ол үшін білім алу, жаңа нәрсені ойлап табу, бағалай білу деп түсінуге болады.

Белгілі философтар Гегель, Кант, Ницше, Кассирер және т.б. мәдениеттің ішкі құрылымынан, жалпы адамзаттық құндылық арқылы адам алдына қойған мақсатына жету жолында өмір сүру негізін құрайтын «мәнділік», «еркіндік», «игілік», «жақсылық» сияқты құндылықтарға ұмтылу қажет екенін атап көрсетті. Мысалы, Э. Кассирер «құндылық – бұл адамның ішкі дүниесінен тыс, мәңгі идеалды әлем» (Кассирер, 1995 : 290-292) [4] – деп түсіндірген. Құндылықтар мәселесін зерделеу ерте кезден бастау алған, ұлы ойшылдар әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, Ө. Тілеуқабылұлы және т.б. еңбектерінде кеңінен орын алған. Мысалға, әл-Фараби өз заманында «Адам көп нәрсеге мұқтаж болғандықтан, өзіне керегін қоғамдасқан ортадан ғана таба алады. Жеке жан иесі адамдар бірлестігінің арқасында жетіліп, өз қабілетін шыңдай түседі. Осыдан келіп олардың өмір сүру мәні қалыптасады», дей келе, рухани құндылықтар ішінен атап көрсеткен ерекше ұғымы «қайырымдылық» феномені болды. «Қайырымдылық» екі түрлі болады: этикалық және интеллектуалдық. Интеллектуалдық – (жанның) ақыл-парасаттық жағына жататын қайырымдылық – дейді ғұлама. Мәселен, даналылық, парасаттық, ақыл-ойдың тапқырлығы мен ұғымталдық. Ал этикалық қайырымдылық – (жанның) ұмтылу жағына жататын қайырымдылық (Әл-Фараби, 1973 : 215) [5]. Әл-Фарабидің бұл пікірінен құндылық – адам өмірінің бағыт-бағдарын айқындайтын рухани күш екенін айқын байқауға болады. Қазіргі таңда Ресейде, Қазақстанда құндылықтар мәселесіне байланысты көптеген еңбектер жарық көрді. Бұл еңбектерде құндылық мәселелерінің (әлеуметтік, адамгершілік, мәдени, жалпы адамзаттық, рухани, т.б.) мәні мен табиғатына және тәлім-тәрбиелік жақтарына жан-жақты көңіл бөлген. Мәселен, С.Ф. Анисимов (Анисимов, 1983:

253), Л.А. Харисова (Харисова, 2002 : 175) [6-8], А.Б. Здравомыслов (Здравомыслов, 1986 : 31-39) зерттеушілердің еңбектерінде: «құндылық – негізі адам мүдделерінен туындайтын құбылыс. Құндылық – қажеттілік пен сұраныстар немесе мұқтаждықпен астасады» – деген тұжырым жасалған. Рухани-адамгершілік құндылықты Л.А. Харисова рухани мәдениет негізінде қарастырып, төмендегідей жіктеген:

– Танымдық мәдениет (көзқарас, ойлау мәдениеті, білімнің бір тұтастығы, т.б.);

– Адамгершілік мәдениет (жеке адамның жауапкершілігі, кешірімді бола білуі, қайырымдылық, шыдамдылық, т.б.);

– Ұлттық мәдениет (ұлттық сана, ұлттық сезім, ұлттық патриоттық, т.б.);

– Рухани – әлемдік мәдениет (азаматтылық, адам құқы мен міндеті, жауапкершілік, өмір сүру белсенділігі, ұжымшылдық, т.б.);

– Салауатты өмір сүру мәдениеті (экологиялық мәдениет, мәдени-гигиеналық тазалық, сауықтыру, жат қылықтардан аулақ болу, қозғалу, шынығу, спорт, т.б.);

– Дүниетанымдық мәдениет (дін, дінтану, діннің ғылыми негізі, т.б.) (Харисова, 2002 : 175). Бұл көзқарастар адамның әлеуметтік және рухани талап-тілектерінің қалыптасу нәтижесінде жүзеге асырылады. Сондықтан адамзат өз құндылығын қоғамның дамуы барысына қарай бағалап отырады.

Адамның рухани құндылығы оның жоғары деңгейде дамығандығын көрсетеді, яғни толық жетілгендігі. Руханилық өзінің табиғаты жағынан құрылымы емес, адамдардың еркіндік, жауапкершілік тұрғыдан өмір сүруі. Дәл осы қасиеттер жекелеген адамдарды материалдық қажеттілікпен шектелген, құралған ортадан алып шығады (Chilana & Dawan., 1998a), (Chilana & Dawan., 2002:39) [9].

Демек, адамдардың жауапкершілік тұрғысындағы еркіндігі, олардың ерік, жігерін шыңдайды. Руханилық – ол адамның өз ерік-жігерін басқара алуы.

Рухани құндылықтар адамдарды күнделікті, тұрмыстық іс-әрекеттерден басқа әрекеттер жасауға ынталандырады. Мысалы, шынайы рухани, материалдық көмек көрсету, адамдарға (таныс болмаған жағдайда да) көмек көрсету үшін, әкімшілікпен келіссөздер жүргізу, бағыт-бағдар беру т.т. (Dhar, Chaturvedi, & Nandan, 2011 : 36, 275-282; Dhar, Chaturvedi, & Nandan, 2013) [10-11].

Рухани құндылықтарды сіңірген адамдар өркөкіректік, ашуланшақ, жек көру, көре алмаушылық, жағымпаздық т.б. жаман

қасиеттерден бас тарту деп түсіндіреді – бір топ шетелдік ғалымдар (Dutt 1998; Gupta., 1989) [12-13]. Кез келген өзімізге ұнамайтын әрекетті басқалардан талап етпеу керек. Егер біз адамдардан мейірімді, кішіпейіл, сүйіспеншілікті, жанашығыш, түсіністікпен қарауды, адал, жомарт болуды қалаған болсақ, ең алдымен әрбір адам сондай қасиетке өзі ие болуы тиіс. Руханилық біздің күнделікті іс-әрекетімізден көрініс табуы тиіс және ол біріншіден, өзіңізге, жақындарыңызға, жалпы барлық адамдарға қуаныш сыйлайтындай өзіндік үйлесімділікпен жүзеге асырылуы тиіс. (Elkins, Hedstrom, Hughes, Leaf, & Saunders, 1988: 5–18) [14].

XX ғасырда әлеуметтанушылар, философтар, ағартушы-педагогтар құндылықтарды жіктеуде өзіндік талдаулар жасады. Мәселен, әлеуметтанушылар мен философтар құндылықтарды жалпы адамзаттың маңызды мәселесі ретінде қарастырды.

Әлеуметтанушылар үшін құндылық – әлеуметтік субъект, қажеттілігі бар, маңыздылығы айқындалған норма. Сондықтан, олардың айқындаған басты құндылықтары:

1. Жалпы адамзаттық құндылықтар: адам өмірі; бостандық; отбасы; қарым-қатынас; адам бақыты; ұрпақ жалғастыру; еңбек ету; табыс; ынтымақтастық; белсенділік; тәуелсіздік; махаббат; заңдылық; бейбітшілік; денсаулық.

2. Жоғары сапа деңгейдегі XXI ғасыр құндылықтары: адам құқықтары (конвенция); демократия; азаматтық қоғам; өркениет; әлемдік мәдениет және т.б. жатқызады.

3. Әлеуметтік мәдени құндылықтар қатарына: әлеуметтік орта; статус; тұрмыс; бедел; теңдік; еркіндік; өнер; мәдениет және т.б.

4. Рухани-адамгершілік, ұлттық құндылықтарға: мәдениет, әдебиет, тарих; тіл, дін, діл, ар, ұят, намыс, абырой, парыз, қарыз; дәстүр, әдет-ғұрып, салт; ұлттық дүниетаным; туыстық қатынастар, Отан, Ана, Жер және т.б.

Осы құндылық түрлерінің адам өмірі үшін маңызы зор, әлеуметтік сипатқа ие болып отырғанын топтастыра келе, құндылықтардың рухани-адамгершілік табиғатына назар аударамыз.

Рухани-адамгершілік құндылықтар – нормалармен, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мораль, құқықтық білімдер негізімен қатар, әлеуметтік рухани өмірдің құндылық элементтері ретінде қарастырылады. Адам құндылығының ең маңыздысы «өмір сүру» болса, бұл екі бағытта сипатталады. Біріншісі – адамгершілік, екіншісі – руханилық қатынас. Ал адамның адам болып

қалыптасуына үлес қосатын негіз рухани-адамгершілік құндылық болып табылады (Ғабитов, Мүстәліпов, Құлсариева, 2000 : 72-75) [15].

Адам өзінің алғашқы қадамын, іс-әрекетін түсінуін, игеруін «қажетті» немесе «керек» деген сұраныстарынан бастап, адамдық сапасын жүре келе дамытады. Ғалым Г. Нұрғалиева құндылықтардың өзара әрекеттестігін көрсете келе «адамгершілік құндылық – ол әлеуметтік маңызы бар адамгершілік құбылыс. Ол адам мен қоғамның даму идеяларының іске асуына мүмкіндік туғызады», – дейді (Нұрғалиева, 1993) [16].

Рухани құндылық – қоғамдағы мәдени тұтастық, оның ішкі бірлігі, әлеуметтік ортадағы таным мұраттары, әсемдік және адамгершілік қасиеттері арқылы көрінеді (Мұхамеджанов, 1999 : 285) [17]. Яғни, рухани құндылық – адамның ортамен қарым-қатынасы, айналысатын ісі, білім мен өмір сүру салты, санасы мен сезімі, сенімі мен сапасынан тұратын жиынтық. Олай болса, құндылықтың адам өміріндегі маңызы біліктілік, білімділік, имандылық, адамгершілік (моральдық) эстетикалық, психологиялық, өнегелік, шығармашылық сапалары арқылы көрініс табады.

Жалпы қандай да болмасын адам жас кезінен өмірдің заңдылықтарына үлес қоссам, өзгертсем десе, барлық өмірін соған арнайтыны сөзсіз. Себебі, адам белсенділігі, еркіндігі, қажеттілігі, қызығушылығы арқылы шығармашылыққа енгенде ғана өмір сүру мәнін аша алады (Құл-Мұхаммед, 2000) [18].

Осы негіздерге сүйене отырып, «рухани-адамгершілік құндылықтың» мәнін: ол адамдық қасиеттің өлшемі оның жақсылыққа талпынып, өзге адамға жанашырлық білдіруі, айналадағы адамдарға қайырымы, өмірді жақсартуға ұмтылысы, өмір сүру жайындағы ізденісінің жиынтығы деген анықтама бере аламыз.

Бұл тұрғыдан К.Д. Ушинский өз еңбектерінде адамдар өмірінің мәнін, құндылық өзектерінде қалыптастырудың қажеттігін атап көрсетті. Ол оқушы адамгершілігіне ықпал ететін жұмыстардың басты негізі, халықтың рухани дүниесіндегі тәрбиені бойлай түсіндіруі тиімді нәтиже берері сөзсіз, деген тұжырым жасаған (Ушинский, 1988 : 248) [19]. Ал В.Г. Белинский болса, «Адамның тәні сияқты, жанына да тәрбие керек, онсыз жан семеді, яғни енжарлық ми батпағына айналады» – деп адамгершілік қасиеттерді қалыптастырумен қатар, оқушының сезіміне әсер ете отырып, рухани мәдениетті сақтап қалу керектігін атап

өтеді. Ф.М. Достоевский: «Адам құпия. Оны шешу керек, оны өмір бойы шешетін болсаң, уақытым зая кетті деп ойлама, осы құпияны шешсең – адам болғаның» – деген сөздері арқылы «Өзің үшін» деген ұғымның мәнін ашқан. Н.Г. Чернышевский оқушылардың сан алуан білімдерді ойдағыдай игеруіне, олардың рухани күші мен қабілеттерінің жан-жақты дамуына, дұрыс ой-пікірлерінің қалыптасуына тәрбие іс-шараларын тиімді ұйымдастырудың зор әсер етуі тиіс деп есептеді. Ол және оқыту материалының көлемі мен оқыту әдістерін анықтауда оқушының жас ерекшелігін, оның ой-өрісі мен қабілеттерін қатаң есепке алуды, материалдың біртіндеп және тізбектеп берілуіне, қорытындылар мен тұжырымдардың анық, дәл айтылуына баса көңіл бөлді. Оқушының білім алу үдерісінде, оның рухани дамуы, қалыптасуы оқу мен тәрбиенің ұштасып, біртұтас үдеріске айналған жағдайында нәтиже беретінін анықтады (Чернышевский, 1953 : -62) [20].

Яғни, бұл кезеңдерде де, оқушыны рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің бағыттарын анықтауға талпыныстар болған. Бірақ, қоғамның дамып, өзгеруіне қарай ол бағыттардың мақсаттары да өзгеріп отырғандығы байқалады.

Қазақ ағартушысы Ш. Уәлиханов рухани-адамгершілік сезімді әсем болмыстан, сұлулық негізін табиғат жаратылысынан іздеп, адам мен табиғат құндылығының үйлесімділігіне мән берген болса, Ы. Алтынсариннің «Мұсылманшылдық тұтқасы» еңбегі ұлы рухани құндылық деуге болады, бұл еңбегінде «Шариат-үл-ислам», «Иман турасында», «Амал турасында», «Ахлық, яғни адамдарға тиісті мінез тұрғысында», «Негізгі дұғалар» деген бөлімдері адамның мінез-құлқын қалыптастыруда көмектеседі (Әлқожаева, 2012 : 48) [21].

Сондай-ақ, қазақ тарихындағы ірі тұлғалардың бірі – Абай Құнанбаев өзінің өлеңдері мен қарасөздерінде жеткіншектерді жамандықтан жирендіріп, жақсылыққа үндеп отырған. Абай шығармаларының тәрбиелік потенциалы бүгінгі күнге дейін өз күшін жойған емес. Жастарды әсемдікке, сұлулыққа және адамгершілік ізгі қасиеттерге тәрбиелеуді, өмір бойы басты идея етіп ұстап, жетілдіріп отырған. Осыған байланысты мына өлеңдерін атауға болады: «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «Жүрегім нені сезесің» және «Ғылым таппай мақтанба» т.б. «Қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шығар сөз» – деп ұлы ақынның өзі айтқанындай, оның өлеңдері туған жердің сұлу табиғаты, қазақ ауылының көріністері, адамдардың көңіл-күйі

сан алуан сезімдерімен ұласып, музыка үніндей естіледі. Ақын шығармашылығының негізі – адамгершілік пен имандылыққа тәрбиелеу. Мәселен, Абай «біреуге көмектесу – ішкі зор қуат пен терең ақыл және ыстық сезімнің ісі» (Құнанбаев, 1987 : 280) [22], – деп біледі. Міне, осындай қасиеттер түгелдей бір адам бойында болғанда ғана, ол салықалылықпен біреуге жанашыр бола алады дейді. Сол сияқты Абай жастарды әділдікке тәрбиелеудің мәнінің зор екенін «дұшпаныңа да әділ бол» деп білдірсе, ал рухани-адамгершілік қасиеттердің мәнін «адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», «... іштегі кірді қашырса, адамның хикмет кеудесі», «... өзің үшін үйренсең, жамандықтан жиренсең, ашыларсың жылма жыл» деген сөздерімен аша түседі. Ол досты да адамгершілігі арқылы танып білу, яғни, достықты нығайтатын, күшейтетін рухани-адамгершілік сапа-қасиеттер деп санаған, деп ой қорытуға болады.

Жастарды рухани құндылықтар негізінде рухани-адамгершілікке тәрбиелеу мәселесін арнайы қарастырғандар қатарына: Ә. Диваев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов, М. Әуезов т.б. жатқызуға болды.

Ахмет Байтұрсыновтың: «Қай әдіс жақсы?» деген еңбегіндегі: «Әр әдіс өз орнында жақсы. Әдіс кезекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнынан қажеттілігіне қарай» (Байтұрсынов, 1992 : 448) [23], – деп айтқан сөзінде қандай әдіс болса да оқушының ішкі сезіміне әсер ету керектігін меңзейді.

Ж. Аймауытов педагогикалық оқу орындарында қызмет істей жүріп, жас ұрпақты жаңа рухта тәрбиелеуге және ғылымның әр саласынан терең білім алуын көздеп, ғылыми педагогикалық, психологиялық мұра қалдырған. Сондықтан, өзінің «Тәрбиеге жетекші» деген еңбегінде «Тәрбиенің негізгі мақсаты мінезді түзеу, адамшылыққа қызмет ету, адал еңбек ете білуге тәрбиелеу» (Аймауытов, 1924 : 105) [24], – деп жастарды рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерге жетелесе, М. Дулатов қазақ мектебінің мақсаты: «жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру» (Дулатов, 1991 : 384) [25], – деп тәрбие мен білімді қатар алып жүру керектігіне мән берген. Оқыта отырып, тәрбиелейміз, тәрбиелей отырып оқытамыз деген принципті ұстанған.

Педагог Е.Н. Ильиннің: «оқушылардың рухани дүниесі мұғалім үшін негізгі зерттеу нысаны болып табылады» (Ильин, 1982 : 90) [26], деген пікірі оқушының рухани-адамгершілік

тәрбиесін дамытуды көздегені, рухани-адамгершілік тәрбие арқылы ойлаған мақсатқа жететіндігін түсіндірген. Ол әдебиет пәні арқылы оқушылардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруды жүзеге асырды және бұл мақсатқа жетуде, әр оқушының ішкі жан дүниесін демократияландыру идеясын басшылыққа алды. Оның идеясы бойынша мұғалім жеткіншектің рухани қалыптасуына ықпал жасау арқылы оның өздігінен жетілуіне мүмкіндік жасайды.

Руханилық өмір заңы емес, адамгершілік заңы, ол адамның адамдық қасиетін ашады, бір сөзбен айтқанда руханилықты көрсетеді. Алдымен педагогикалық категория ретінде анықталып, орныққан ұғым – адамгершілік ұғымына тоқталсақ, ол қоғамдық талапқа сай ізгілікті, инабаттылықты білдіретін моральдық ұғымдардың жиынтығы.

Адамгершілік тәрбиесі – ізгілікке, инабаттылыққа баулудың жолы болып табылады (Ысқақов, 1985 : 122) [27]. Жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу, адамгершілік түсінікті, адамгершілік сезімді және адамгершілік мінез-құлықты, бірге тәрбиелеуден тұрады. Педагогикалық энциклопедияда «адамгершілік тәрбие» ұғымын: «Адамгершілік – мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыру, адамгершілік сезімдері дамыту, моральдық сананы мақсатты бағытталған түрде қалыптастыру» немесе мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді, мінез білімдерін, моральдық қасиеттерді қалыптастыру процесі» (Каиров, Петров, 1964 : 830) [28], – деп анықтаса, қазақ совет энциклопедиясында: «Адамгершілік тәрбиесі – мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға, жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі» (Қаратаев, 1976 : 663) [29] – деп бастапқы анықтаманы толықтыра түседі.

Ал философиялық сөздікте: адамгершілік – адамдар оқиғаларға баға береді, өзінің мінез-құлық бағытын таңдайтын, моральдік ұғымдарға, әр түрлі құбылыстарға байланысты, олардың бастан кешіретін мақұлдау немесе айыптау сезімі негіз болады (Нұрғалиев, 1996 : 525) [30]. Бұдан адамгершілік тәрбиесіне көптеген міндеттер артылып, үлкен үміт күтетінін көреміз. Қазақ Ұлттық энциклопедиясында: «адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық әдеп ұғымы (кісілік, ізгілік, имандылық тәрізді ұғымдармен мәндес) (Аяған, 2003 : 720) [31]. Мұнда адам бойындағы әдептілік қасиеттерді дамыту ретінде анықтайды.

Қазақ тілінің сөздігінде: «адамгершілік тәрбиесі – ізгілікке, инабаттылыққа баулудың жолы» (Жанұзақов, 1999 : 774) [32], – деп түсіндіреді. Яғни, ізгілікті, инабатты қандай жол мен сезім арқылы қалыптастырудың бағытын көрсету, ол руханилықтың бастамасы.

Жоғарыдағы зерттеушілерді жинақтай келе қазіргі қоғам талабына сай өзекті мәселе – жалпыадамзаттық құндылықтардың ғалымдардың басты нысанасына ілігіп, көрініс тапқанына көзімізді жеткізе отырып, біздің зерттеуіміздің негізі орта сыныптағы оқушылар арасында рухани-адамгершілік құндылықтардың қалыптасуы болғандықтан, ең алдымен, «құндылық», «рухани-адамгершілік құндылық», «адамгершілік» ұғымдарының зерттелу аясына тоқталдық (1-кесте). Бұл топтама осы мәселелердің қазіргі мәнін түсінуге, зерттеу нысанасы мен практикалық мәнділігін білуге мүмкіндік береді.

Ғалым педагогтардың да адамгершілік тәрбиені зерттеуде зор үлес қосқаны белгілі, атап айтатын болсақ Р.К. Төлеубекова, Ұ.О. Асанова, Г.А. Аңламасова, И.Н. Бодықова, С.Қ. Әбілдина, Ә.С. Әмірова т.б.

Адамгершілік мінез-құлық өзінің дербестігімен жауапкершілігін ұғынуы, екінші жағынан, ынтымақтастық қарым-қатынаста болуы және өзі өмір сүріп отырған қоғам мүддесімен жеке басының мүддесін сәйкестендіре білуі арқылы көрінуі керек – деп педагог ғалым Р.К. Төлеубекова (Төлеубекова, 1993 : 162) [33] өзінің зерттеу жұмысында оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің осындай қасиеттілігін көрсете білді.

Әрине, жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеу қоғамда орын алған, дегенменде жастар арасында құндылықтарды бағаламайтындар да кездесіп жатады. Сондықтан да барлық білім беру орындарында бұл мәселеге аса көңіл бөлген дұрыс. Мысалы мектептерде және кейбір ЖОО өзін-өзі тану пәні оқытылады, ал бұл пәннің негізгі мақсаты – рухани-адамгершілік қасиетті жастардың бойына сіңіру. БАҚ тарапынан да игі істерді халыққа жеткізіп отыру қажет. Сонымен қатар, рухани жаңғыру жобасы аясында көптеген іс-шаралар өткізілуде бұл жалғасын табу керек. Бұл тұрғыда біздің университетте біршама іс-шаралар орын алды, бітіруші түлектер диплом, магистрлік жұмыстар жазды, арнайы дөңгелек үстел, семинарлар, конференциялар өткізілуде. Алайда, болашақта тәрбие субъектілері бірлесе отырып, оның концепциясын жазып, рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің жаңа жолдарын, әдістерін, формасын анықтаулары тиіс.

1-кесте – «Құндылық» ұғымына берілген анықтамалар

№	Ұғым	Авторлардың аты-жөні	Анықтамалар
1	ҚҰНДЫЛЫҚ	Анисимов С.М.	-...құндылық адам өмірінің руханилығы
2		Амонашвили Ш.	-...өмірді тану, өмірдің шексіз мәңгілігін түсіну, ықпал ету
3		Әбішев Қ.	-...құндылық өлшемі – руханилық пен адамгершілік, яғни адамның жақсылыққа талпынысы
4		Әлқожаева Н.С.	- құндылық – халық қазынасы мен адам бойындағы имандылық, ізгі қасиеттер
5		Дробовицкий О.Г.	-...құндылық – адами дүниенің бастауы, «тірілген нәрселер әлемі»
6		Ерасов С.	-...құндылық – адамның рухани-әлеуметтік дүниеде өмір сүруі
7		Жарықбаев Қ.	... құндылық – ұлттық тәрбие, ұлттық сана, ұлттық мінез-құлық
8		Жүнісов М.	-...құндылық – ұлттың өзіндік санасы. Өзіндік сана – тіл, ұлт, мінез-құлық, дүниетаным, атамекен, туған жер сияқты ұғымдармен байланысты
9		Здравомыслов А.Г.	-...құндылық адам өмірінің қызығушылығы, қажеттілігі
10		Қалиев С.	... құндылық – рухани-адамгершілік қасиеттер арқылы, оқушы бойына ізгілік, имандылық, адалдық тәрбиесін қалыптастырады
11		Қожахметова К.Ж.	... құндылық – сенім, білім, іскерлік, дағды, болмыс, ерікті көзқарас жүйесін қалыптастыратын жүйе
12		Құл-Мұхамед Рақымғали	-...құндылық – мәдени феномен. Мәдениет арқылы құндылықтар адамдық болмыс тірекке айналады
13		Колбанов В.В.	... тұрақты, адамның өзіне деген, табиғатқа деген көзқарасын өзгерте отырып, өзінің жасаған ісін адамгершілік тұрғыда бағалау, қадірін білу
14		Майғаранова Ш.	... құндылықтар оқу мен тәрбиедегі адамгершілікке бағытталған идеялар ... құндылықтар сезім мен ақыл, құрметтеу мен қошеметтеу, қабылдау
15		Нұрғалиева Г.К.	-...адамгершілік құндылық – өмірдің мақсаты, мағынасы және білімнің ролі, адамның өмірдегі жолы және еңбегі
16		Нұрмұратов С.	-...құндылықтың құндылығы «Әлемге сүйіспеншілік», ол біреуге нағыз рухани құндылық
17		Нұғыманова К.	-...қазақ халқының құндылығы – тілі, дәстүрі, халықтың рухани күші
18		Оразбекова К.	... құндылықтың ең басты жиынтығы «ізгілік». Ізгілік – адамның өзін-өзі тануы, өзіне-өзі баға беруі. Өмірдегі орны мен өмір сүру негізін білуі
19		Петракова Т.И.	-...құндылық адам әлеуметінің негізі (жер, отан, отбасы, еңбек, білім, мәдениет, бейбітшілік, адамшылық т.б.)
20		Шәмшатұлы И.	... құндылық – бұл адамның тілегі, қасиеті, мүддесін қанағаттандыратын құбылыс

Қорытынды

Руханилық адамның материалдық қоғамдық тарихи практикасының жоғарғы нәтижесі, рух – материяның «жоғарғы көркі» қоғамның рухани өмірі – қоғамдық сана – қоғамдық болмыстың бейнесі болып табылады. Сонымен қатар ол қоғамдық болмысқа, адамзаттың практикалық қызметіне өзінің белсенді ықпалын тигізеді, – деп философиялық сөздікте руханилыққа қысқаша түсінік берілген (Нұрғалиев, 1996 : 525).

Ал Г.Г. Соловьева руханилық адамның ішкі жарықты, нұрды қабылдай білу қасиеті (Соловьева, 1983 : 232) [34], – деп айшықтайды. Осы айтылғаннан құбылыстың негізін адамдар

өздерінен іздеу қажет, материалдық болмыстың заңдылығын мойындау керек деген ой туады.

Ж.Р. Бәшірова өзінің рухани құндылықтар жайлы еңбектерінде «руханилық тек адамдарға тән маңызды қасиет, бірақ руханилық білімділікпен шектелмейді. Адам өзін және басқаны тану барысында руханилық қасиеттерді дамытады және өз күшіне сеніп, өз ақылына жүгінгенде ғана өзіндік үйлесімділікте өмір сүре алады» (Бәшірова, 2006 : 57-63; Әлқожаева, 2001 : 17) [35-36] – деп болашақ ұрпақты рухани-адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуді бірінші орынға қояды. Рухани-адамгершілік құндылық дүниесінің бастаулар көзі – қазақ халқының ежелден келе жатқан салт-дәстүр, әдет-

ғұрыптарының негізінде қалыптасқан имандылық ұғымы дер едік. Иmandылық идеясын зерттеуші Н.С. Әлқожаева «имандылық – адамдық қасиет сапасының бір белгісі, адамның сана-сезімі мен ар-ұжданына қайшы келмейтін, елінің, халқының, ұлтының мақсатын көздейтін, тарихи прогреспен ұштасып отыратын құндылықтардың бірі» (Әлқожаева, 2001 : 17) [37] – деп имандылық әрбір адамның өзіндік мәдениетінің көрінісі, ол қарым-қатынаста орын алады деген. Мәдениет – халықтардың

өмірінің, жетістіктерінің, шығармашылығының көрінісі. Яғни, адамның рухани байлығы оның мәдениетінде айқындалады.

Қорыта келе, қазіргі кездегі елімізде болып жатқан реформалардың бағыты да жастарды рухани-құндылықтарды бағалауға үйрету арқылы рухани-адамгершілік қасиеттерін жетілдіру. Әрбір адам ең алдымен өзі-өзі тәрбиелеп, өзі үшін құндылықтарды анықтап, өзінің санасын өзгерту арқылы болашаққа бағдар жасауы тиіс деп тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // «Егемен Қазақстан», 12сәуір, 2017 жыл
- 2 Әбішев Қ. Философия: оқулық. – Алматы: Ақыл кітабы, 1999.
- 3 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: Әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы, 2000
- 4 Кассирер Э. Лекция по философии и культуре // Культурология, XX век. Антология. – М.: Прогресс, 1995. – 290-292 сс.
- 5 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973. – 215 б.
- 6 Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М.: Мысль, 1983. – 253с.
- 7 Харисова Л.А. Ислам духовно-нравственное образование школьников. – М., 2002. – 175 с.
- 8 Здравомыслов А.Г. Потребности. Инетерсы. Ценности. – М.: Мысль, 1986. – 31-39 с.
- 9 Chilana & Dawan. The human values: a task for all. // In Rajpur, T.S. (Ed.), (2002). Annotated bibliography on value education in India. New Delhi: NCERT, 1998. – P. 39.
- 10 Dhar, N., Chaturvedi, S., & Nandan, D. Spiritual health scale 2011 // Defining and measuring 4th dimension of health. Indian Journal of Community Medicine, 36, 2011. 275–282. doi:10.4103/0970-0218.91329.
- 11 Dhar, N., Chaturvedi, S., & Nandan, D. (2013). Spiritual health, the fourth dimension: A public health perspective // WHO South-East Asia Journal of Public Health, 2(1), 3–5. doi:10.4103/2224-3151.115826.
- 12 Dutt. Moral values in child development. New Delhi: Anmol Publishers, 1998.
- 13 Gupta. Moral development in School children. Gurgaon: The Academic E'ress; Hassija. (1995). Twelve wonder values for a better world. Rajasthan: Brahma Kumaris Iswariya Viswa Vidyalaya. 1989.
- 14 Elkins, D. N., Hedstrom, L. J., Hughes, L. L., Leaf, J. A., & Saunders, C. Toward a humanistic-phenomenological spirituality: Definition, description, and measurement. Journal of Humanistic Psychology, 1988. 28(4), 5–18.
- 15 Ғабитов Т., Мүстәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері // оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2000. 72-75 б.
- 16 Нұрғалиева Г.К. Система ценностного ориентирования учащихся. – Алматы, 1993.
- 17 Мұхамеджанов Б.Қ. Студент: әлеуметтік бітімі, жай-күйі, құндылықтарының көзқарастық бағдарлары: социология ғыл. канд. дисс... – Түркістан, 1999. – 285 б.
- 18 Құл-Мұхаммед Рақымғали Абрарұлы. Қазақ мәдениеті әлеуметтік құндылықтарының қалыптасуы мен дамуы: философия ғыл. канд. дисс... ҚР, Алматы, 2000.
- 19 Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании. Пед. Соч. в 6 томах // Сост. С.Ф. Егоров. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 1. – 248 с.
- 20 Чернышевский Н.Г. Таңдамалы философиялық шығармалары. – М., 1953. – 62 б.
- 21 Әлқожаева Н.С. Қазіргі кездегі білім беру парадигмалары контекстінде тұлғаның рухани дүниесін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 156 б.
- 22 Құнанбаев А. Шығармалардың толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1987. 2т. – 280 б.
- 23 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 24 Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Қызылорда, 1924. – 105 б.
- 25 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
- 26 Ильин Е.Н. Искусствообщения. – М., 1982. – 90 с.
- 27 Қазақ тілінің түсіндірмесөздігі // Жалпы редакцияны басқарған Қазақ ССР ғылым академиясының корреспондент мүшесі А.Ы.Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1985. –Т. 8. – 122 б.
- 28 Педагогическая энциклопедия / Под.ред. А.И. Каиров и Ф.Н. Петров. – М.: Сов. Энциклопедия, 1964. – Т.4. – 830 с.
- 29 Қазақ совет энциклопедиясы / Бас редактор М.Қ. Қаратаев. – Алматы, 1976. – 663 б.
- 30 Философиялық сөздік / Бас редактор Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 б.
- 31 Қазақ ұлттық энциклопедия / Бас редактор Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. – 720 б.
- 32 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы редакцияны басқарған Қазақстан Республикасының мемлекеттік сыйлығының иегері Т. Жанұзақов. – Алматы, 1999. – 774 б.
- 33 Төлеубекова Р.К. Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудехалықтық педагогиканың озық дәстүрлерін пайдалану: п.ғ.д. дисс. 13.00.01. – Алматы, 1993. – 162 б.

- 34 Соловьева Г.Г. Загадка счастья. Опыт философского размышления. – Алма-Ата: Жалын, 1983. – 232 с.
- 35 Бәшірова Ж.Р. Студенттердің дүниетанымы және рухани-адамгершілік құндылық дүниесі // Хабаршы, қазақ университеті. 2006. – №1. – 57-63 бб.
- 36 Әлқожаева Н.С. XIX ғ. II-жартысындағы ағартушылар мұраларындағы имандылық идеяларының дамуы: п.ғ.к. автореф. 13.00.01. – Алматы, 2001. – 25 б.
- 37 Alkozhaeva N.S., Alkozhaeva A.C. Білім беру парадигмаларындағы әл-Фараби ілімінің көрінісі // Вестник КазНУ им.аль-Фараби. Серия «Педагогические науки». – 2017. – №2(48).

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2017, April). Visionary Approach for Future: spiritual revival. Yegemen Kazakhstan.
- 2 Abishev, K.(1999). Philosophy: textbook. Almaty, Akyl kitaby.
- 3 Nurmuratov, S.E. (2015). The world of spiritual values: Analysis of social philosophy.
- 4 Kassirer, E. (1995). Lecture on philosophy and culture. Culturology, XXth c. Anthology. Moscow, Progress, 290-292.
- 5 Al-Farabi (1973). Philosophical tractatus. Almaty, 215.
- 6 Anissimov, S. Ph. (1983). Spiritual values: production and consumption. Moscow, Mysl, 253.
- 7 Kharissova, L.A. (2002). Islam is spiritual and moral education of schoolchildren. Moscow, 175.
- 8 Zdravomyslov, A.G.(1986). Needs. Ineters. Values. Moscow, Mysl, 31-39.
- 9 Chilana & Dawan. (1998). The human values: a task for all. In Rajpur, T.S. (Ed.), (2002). Annotated bibliography on value education in India. New Delhi: NCERT, p.39.
- 10 Dhar, N., Chaturvedi, S., & Nandan, D. (2011). Spiritual health scale 2011: Defining and measuring 4th dimension of health. Indian Journal of Community Medicine, 36, 275–282. doi:10.4103/0970-0218.91329.
- 11 Dhar, N., Chaturvedi, S., & Nandan, D. (2013). Spiritual health, the fourth dimension: A public health perspective. WHO South-East Asia Journal of Public Health, 2(1), 3–5. DOI: 10.4103/2224-3151.115826.
- 12 Dutt (1998). Moral values in child development. New Delhi: Anmol Publishers.
- 13 Gupta. (1 989). Moral development in School children. Gurgaon: The Academic E'ress; Hassija. (1995). Twelve wonder values for a better world. Rajasthan: Brahma Kumaris Iswariya Viswa Vidyalaya.
- 14 Elkins, D. N., Hedstrom, L. J., Hughes, L. L., Leaf, J. A., & Saunders, C. (1988). Toward a humanistic-phenomenological spirituality: Definition, description, and measurement. Journal of Humanistic Psychology, 28(4), 5–18.
- 15 Gabitov T., Mustalipov Zh. & Kulsarieva A. (2000). Fundamentals of Culturology: Tutorial. Almaty, Daneker, 72-75.
- 16 Nurgaliyeva, G.K. (1993). The system of valued orientation of schoolchildren. Almaty.
- 17 Mukhamedzhanov, B.K. (1999). Student: social background, state, oriented approaches of values: candidate thesis on sociology. Turkestan, 285.
- 18 Kul-Muhammed, R. A. (2000). Formation and development of social values of the Kazakh culture: candidate dissertation on philosophy. Almaty.
- 19 Ushinskiy, K.D. (1988). The national ethos in nonparental care. Ped. Comp in 6 v. Comp. S.F. Egorov. Moscow, Pedagogy, 1. 248.
- 20 Chernyshevsky, N.G. (1953). Selected philosophical compositions. Moscow, 62.
- 21 Algozhaeva, N.S. (2012). Scientific and pedagogical bases of formation of personality spirit in the context of contemporary educational paradigms. Monograph. Almaty, Kazakh University, 156.
- 22 Kunanbayev, A. (1987). Complete collection of works. Almaty, Science, 280.
- 23 Baitursynov, A. (1992). Language apprenticeship. Almaty: Ana tili, 448.
- 24 Aimautov, Zh.(1924). Leaders in education. Kyzylorda, 105.
- 25 Dulatov, M.(1991). Works. Almaty: Zhazyshy, 384.
- 26 Ilyin, E.N. (1982). Art of Interaction. -Moscow, 90.
- 27 Explanatory dictionary of the Kazakh language. The corresponding editor-in-chief of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, A.Y.Yskakov (1985). Almaty, Gylym, V.8. 122.
- 28 Pedagogical Encyclopedia / Sub. A.I. Kairov and F.N. Petrov (1964). Moscow, Sov. Encyclopedia, V.4. 830.
- 29 The Kazakh Soviet encyclopedia / Chief editor M.K. Karatayev (1976). Almaty, 663.
- 30 Philosophical Dictionary / Chief Editor R.N. Nurgaliev (1996). Almaty: The Kazakh Encyclopedia, 525.
- 31 Kazakh National Encyclopedia / Chief editor B. Ayagan (2003). Almaty: The Kazakh Encyclopedia, 720.
- 32 Kazakh language dictionary / The Republic of Kazakhstan State Prize Awardee, head of the General Edition T.Zhanuzakov (1999). Almaty, 774.
- 33 Toleubekova, R.K. (1993). The use of the best traditions of folk pedagogy in the moral education of schoolchildren of elementary grades: thesis of doctor of ped.sc. 13.00.01. Almaty, 162.
- 34 Solovyova, G.G. (1983). The mystery of happiness. The idea of philosophical thinking. – Alma-Ata, Zhalyн, 232.
- 35 Bashirova, Zh.R. (2006). Students' world outlook and spiritual and moral values. Khabarshy, Kazakh University. 1. 57-63.
- 36 Algozhaeva, N.S. (2001). The development of spiritual ideas in the heritage of the second half of XIXth century enlightenment: candidate of pedagogical sciences abstract 13.00.01. Almaty, 25.
- 37 Alkozhaeva, N. S.; Alkozhaeva, A. C. (2017). The rejection of the teachings of al-Farabi in the paradigms of education. Journal of Educational Sciences, 48, 2